

Prof. dr. Izet Beridan
V. as. Selma Ćosić, MA
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

UDK 314.7 + 351.78 (497.6)

Stručni članak

SIGURNOSNE DIMENZIJE MIGRACIJA
Bosanskohercegovački kontekst

SECURITY DIMENSION OF MIGRATION
Bosnian-herzegovinian context

Sažetak

Migracije su pratilac civilizacije. Ljudske zajednice su se raseljavale kopnenim zemljinim prostorima i danas to čine. Različiti su razlozi i uvjeti koji pokreću ljude s jednog na drugi prostor, trajno ili privremeno, pojedinačno ili u brojnijim mjerama. Bosnu i Hercegovinu kroz njenu historiju obilježavaju ekonomske emigracije i imigracije, ali prostor, zemlja, država Bosna i Hercegovina historijskom memorijom bilježi niz prisilnih, unutarnjih ili pak vanjskih migracija u posljednjih najmanje sedam stoljeća.

Posljednji tridesetogodišnji historijski period, naročito obilježen antibosanskim ratom, demografski je devastirao Bosnu i Hercegovinu, sve njene narode, njihove porodice i prostore. Demografsko pražnjenje Bosne i Hercegovine nastavilo se i u poratnom periodu, pojačano u posljednjih nekoliko godina, a uvjetovano je sigurnosnim, ekonomskim i drugim dilemama, kojima su uzrok nacionalni politički konflikti uz prijetnju da se zaoštire, a pretaču se u strah od novih oružanih sukoba, strah od siromaštva, u stanje pravne nesigurnosti, korupcije...

Ključne riječi: sigurnost, migracije, depopulacija, demografija

Summary

Migration is a constant companion of civilization. Human communities have been migrating throughout the lands. There are various reasons and the different conditions that drive the people to migrate individually or in groups from one to another place, on a permanent or temporary basis. Bosnia and Herzegovina has been characterized through its history by economic emigration and immigration, but also in the past seven centuries there exist a record of several waves of forced – internal and external – migration.

Past thirty years have been particularly marked by the war against Bosnia and Herzegovina that demographically devastated the country, all its people, their

families and territories. The demographic emptying of Bosnia and Herzegovina continued in the post-war period, and has been amplified in the past few years. The recent surge in emigration is caused by security, economic and other dilemmas produced by political conflicts, threatening to aggravate, and being transformed into fear of a renewed armed conflict, fear of poverty, a fear of legal uncertainty, corruption...

Key words: *Security, migration, depopulation, demography*

Uvod

Tema iziskuje odgovor na hipotetičko pitanje: šta su uzroci migracija na teritorij Bosne i Hercegovine i iseljavanja s njenih prostora? Odgovor na postavljeni upit iziskuje prevashodno kratku deskripciju obilježja najznačajnijih pojmova kojima ćemo operirati u tekstu, zatim kratak historijski uklon o migracijama u prostor i iz prostora, zemlje i države Bosne i Hercegovine, sa posebnim osvrtom na posljednja tridesetogodišnja događanja u pogledu migracija, njihovih uzroka i posljedica, prvenstveno sa stajališta sigurnosti.

Pojmovne odrednice

Sigurnost, nacionalna sigurnost. Izraz, riječ „sigurnost“ u svojstvu imenice ili pridjeva („sigurnosni“, „sigurnosna“, „sigurnosno“) u širokoj je upotrebi u jezicima naroda Bosne i Hercegovine. No, termin sigurnost, kao oznaka pojma u nauci i tehnici, u ovoj prilici u društvenim naukama ima preciznije značenje. To značenje je ekvivalentno onome koje je sadržano u starolatinskom izrazu *securus* (bezbrizan, pouzdan, siguran ...; Klaić 1985), a iz iste osnove riječi u nekim drugim jezicima, npr., engleskom: *secure, security*. Valja naglasiti da se kao sinonim terminu „sigurnost“ u srpskome jeziku nerijetko koristi izraz „bezbjednost“.

Osnovno svojstvo svakoga živoga bića jeste da po prirodi mnoga njegova čula reagiraju na opasnost koja prijete od drugih bića u općoj „borbi za opstanak“. Dometi prirodnih nauka kazuju da su svi postupci živih bića, kao reakcija na opasnost po život, instinktivne, nagonске (nesvjesne) prirode. Aristotelov Čovjek je „po prirodi društveno biće“ (zoon politikon)... i od živih bića jedino njemu je svojstven razum..., „jedino je ljudima svojstveno da imaju osjećanje dobra i zla, pravde i nepravde“ (Aristotel 1975: 5). Najšire filozofijsko razumijevanje ljudske političnosti jeste umna sposobnost, sposobnost

formiranja interesa i iznalaženje načina da se ti interesi u „zajednici“ ostvare. Nasuprot ostalim živim bićima, opasnost po sebe samoga, opasnost koja prijete njegovu životu, ali i ostvarivanju drugih interesa, čovjek nastoji otkloniti svjesnim postupcima. Prema Aristotelu, država (državna zajednica) „nastaje radi održanja života.“ Dakle, biće uma i razuma je u stanju formirati svoje interese i spram njih učestvovati u društvenom životu, pa je, između ostalih, ili čak prvi: sigurnost, kao svekoliki pojedinačni, zatim društveni, odnosno državni, politički interes. Nasuprot čemu? Nasuprot ugrožavanju života i interesa, djelatnosti pojedinca ili društva (države) kojemu je ugrožavanje sigurnosti drugog pojedinca ili društva (države) cilj. Zaštita od oblika ugrožavanja nedvojbeno je uzrokom ljudskih zajednica – sigurnost je društvena kategorija, oznaka koja kroz historiju prati društva i države u njihovu nastajanje i nestajanje. A zašto država? Država kao „politička zajednica“, država kao teritorijalno zaokružena cjelina, okvir u kojemu se štiti unutarnji poredak i sistem vladanja, okvir koji luči interese „zajednice“ i priječi njeno ugrožavanje od sličnih „zajednica“. Odatle proizlazi složenost fenomena i pojma sigurnost: odnosi se na čovjeka pojedinca, na grupe ljudi (klase, one koje vladaju i one kojima se vlada, na teritorijalne zajednice, na porodice), na državu, grupe država i svekoliku „zajednicu“ ljudi na planeti.

Kao i svaki drugi pojam koji se u praksi i nauci dugoročno koristi, a zbog praktičnoga širenja dimenzija i obilježja pojave koju opisuje, pojam sigurnosti je postao paradigmom čije značenje je uvjetovano multiplikacijom faktora koji ugrožavaju ljude i njihove zajednice. Prvotno se njegovo značenje temeljilo na kvalitetu i kvantitetu vojnoga organiziranja na nivou države u cilju odbrane njenoga teritorija i poretka od vojnoga ugrožavanja. Nakon Drugog svjetskog rata, odnosno nakon formiranja Ujedinjenih nacija (za ovu priliku čitajmo: svjetske zajednice), nakon rigoroznih činjenica o mogućem učinku sredstava za masovno uništavanje, ali i razvoja društvene nauke, razumijevanje sigurnosti je poprimilo višedimenzionalni karakter. Ogleda se to, s jedne strane, u „prodiranju“ sigurnosti u unutarnju suštinu države, prava i ograničenja vlasti i njene moći, prava i dužnosti građana. Druga bitna sfera sigurnosti ogleda se u širenju njene nadnacionalne dimenzije, iz razloga što se „šire vrste i izvori ugrožavanja i povećava stupanj i opseg ugrožavanja“ (Javorović 1997: 2). Današnje opasnosti po čovjeka pojedinca, po države, po svjetsku zajednicu, po život na planeti, pored onih prirodnih, multipliciraju se ljudskim djelovanjem do neslučenih razmjera.

Različite teorije i učenja su u značajnoj mjeri doprinijeli razvoju razumijevanja pojedinih dimenzija sigurnosti. Hobs je u svome „Levijatanu“ (svemoćnoj državi, čak u liku suverena, monarha) ljude označio „po prirodi jednakima“, ali i da iz te prirodne jednakosti proizlazi ona latinska „čovjek je

čovjeku vuk“. Dio svoga prava, ličnoga suvereniteta, iz tog razloga ljudi valja da prenesu na državu, koja će unutar sebe priječiti anarhiju, urediti da svako ne čini drugome što mu je volja. Država je, dakle, okvir koji će spriječiti anarhiju, jer sigurnost i saradnja u anarhiji nestaju. U „Vječnome miru“ Kant je „prirodno stanje među ljudima“ okarakterizirao „stanjem rata“. Mirno stanje, pisao je, „treba stvarati“ i među ljudima i među državama, preko prava: ustavnoga, međunarodnoga i svjetskoga građanskoga prava, do ostvarenja „ideje vječnoga mira“ (Kant 1936: 30).

Naglasili smo već da je u srpskom jeziku „bezbjednost“ odnosno „bezbednost“ sinonim za sigurnost u pojedinim južnoslavenskim jezicima. Obrazlažući višestruko značenje pojma „bezbednost“, Kovač ga u općem smislu razumijeva kao „slobodu od straha, pretnji i fizičkog nasilja“, navodeći kako se u nauci često razdvaja „bezbednost“ države i „bezbednost“ društva, uz naglasak da „osnovni kriterijum bezbednosti države predstavlja njen suverenitet, a bezbednost društva identitet, tj. svest o pripadnosti zajednici“, pri čemu „bezbednost uključuje i moralne, ideološke i normativne elemente, što je od uvek otežavalo njenu preciznu definiciju“ (Kovač 2003: 69).

Rezimirajmo:

- sigurnost stoji naspram ugrožavanja, prijetnji i obratno;
- ne postoji apsolutna i potpuna sigurnost niti pojedinca i njegovih materijalnih dobara niti društva države i njenih potencijala, niti života na planetarnome nivou!

Planeta Zemlja opstaje u Sunčevom sistemu, ali koliko će i kako buduća kozmička kretanja uticati na zemaljski životni sistem? Je li, s druge strane, život kao fenomen svojstven samo zemaljskoj sferi i u kojoj mjeri je ugrožen i to iz oba ugla promatranja: sa Zemlje i događanja na njoj samoj na koja utiče i sam čovjek, a potom i sa stajališta kozmičkih procesa („starenja“ kozmosa ili pak promijenjenih gravitacija koje mogu dovesti do kozmičkih mehaničkih, a značajnih promjena). U kojoj će se mjeri kozmički procesi odvijati u interesu života na Zemlji? To su aspekti sigurnosti na koje ljudski um i moć još uvijek ne mogu uticati u ozbiljnoj mjeri. Međutim, sigurnost unutar ljudskoga roda, ljudske zajednice i u odnosu spram prirode jeste historijsko pitanje koje konkretnije podrazumijeva „stanje u kojemu je osiguran uravnotežen fizički, duhovni, društveni i materijalni opstanak pojedinca i društvene zajednice u odnosu prema drugim pojedincima, društvenoj zajednici i prirodi“ (Grizold, Tatalović, Cvrtila 1999: 8). Sigurnost kao djelatnost, kao funkcija jeste interes države, te stoga kao pojam ima imanentno političko značenje i svojstvo. Naspram sigurnosti je ugrožavanje, nesigurnost.

Općenito, ugrožavanje fizičkoga i drugoga integriteta čovjeka, dijela društva ili društva u cjelini, može biti prouzrokovano pojavama od prirode i različitim fenomenima unutar jednoga društva ili među društvima.

Stepen ugroženosti čovjeka pojedinca, države, svjetske zajednice, života općenito, određuje stepen njihove sigurnosti!

Svrstajmo naznačena obilježja u širu definiciju:

Sigurnost općenito podrazumijeva stepen zaštićenosti ljudi od različitih oblika ugrožavanja, zaštitu materijalnih i kulturnih dobara u ličnoj i društvenoj svojini, zaštitu društva i njegovih vrijednosti, cjelovitu zaštitu naroda, nacije i države, svjetske zajednice, od svih vidova ugrožavanja, a naposljetku, sigurnost podrazumijeva stepen zaštićenosti od ugrožavanja na kozmičkom i planetarnom nivou života općenito, ljudskoga roda u cjelini.

Iz definicije je vidljivo da sigurnost možemo promatrati preko nivoa: kozmičkog planetarnoga, svjetskoga globalnoga nivoa sigurnosti, državnoga, državnog nacionalnoga, te nivoa sigurnosti koji podrazumijeva stepen zaštićenosti (naspram ugrožavanja) čovjeka pojedinca, materijalnih i drugih dobara društva, države i onih koja su u ličnoj svojini. Sigurnost je osnovni cilj pojedinca i temeljni politički interes društava, država. Sa toga stajališta prepoznaju se dva osnovna aspekta sigurnosti; sigurnost istodobno znači:

1. stanje (u odnosima među državama, stanje unutar jedne države, među ljudima, odnosno stanje u prirodi i kozmosu spram života općenito),
2. funkciju i organizaciju (djelatnost države, društva i pojedinca).

Sigurnost kao „stanje“ uvjetno i na bilo kojem nivou može se promatrati sa objektivnog i subjektivnog stajališta: znanstvenog, političkog, pojedinačnog, kolektivnog. (Subjektivni doživljaj sigurnosti na pojedinačnom i kolektivnom nivou jeste čest predmet manipuliranja, propagandnoga djelovanja, a u interesu politika koje su u stanju uticati na subjektivne sudove o stepenu sigurnosti i ugrožavanja pojedinca, porodice, nekoga drugoga kolektiviteta, do države i pak međunarodnoga regiona.)

U općepolitičkom (državnom nacionalnom) smislu sigurnost podrazumijeva stepen zaštite društva, države od ugrožavanja iznutra i izvana (unutarnja i vanjska sigurnost). Vanjska sigurnost odnosi se na nezavisnost, suverenitet i teritorijalni integritet države i stepen njenoga ugrožavanja, odnosno zaštite u određenom vremenu, dok unutarnja sigurnost podrazumijeva mogućnost za funkcioniranje ustavnog, ekonomskog i pravnog sistema države stepenom

zaštite ljudi (građana), njihovih prava, materijalnih dobara u ličnoj i svakoj drugoj svojini.

Uobičajeni sinonim za sigurnost, kao djelatnost i funkciju države, je nacionalna sigurnost u svom općem značenju.

Viši nivo sigurnosti od državnoga nacionalnoga jeste dakako globalna, odnosno međunarodna sigurnost. Savremene tendencije organiziranja i funkcioniranja državne nacionalne sigurnosti podrazumijevaju organizaciju i funkcioniranje cjelokupnoga društva, države, svih njenih organa i institucija radi podizanja sigurnosti na projicirani nivo u: političkom, ekonomskom, kulturnom, naučnom i svakom drugom pogledu.

Sigurnost promatrana imanentno kao funkcija i organizacija države proistječe iz njene sigurnosne politike. Sigurnosna politika Bosne i Hercegovine kao akt, potpisana je od sva tri člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine 2006. godine, sa naglaskom da je „sigurnosna politika opći i konceptualni dokument u oblasti sigurnosti... kompatibilna sa odgovarajućim dokumentima iz ove oblasti u državama parlamentarne demokracije.“ Pored naznačenih sigurnosnih izazova i rizika u ovom dokumentu su nabrojani i obrazloženi elementi sigurnosne politike Bosne i Hercegovine: vanjska politika, unutarinja politika, odbrambena politika, socijalna politika, finansijska politika, demokratizacija i ljudska prava i zaštita čovjekove okoline.

Demografija, migracije. Demografija, kao „novovjekovna i relativno mlada znanstvena disciplina“, razvila se iz potrebe proučavanja prirodnog kretanja stanovništva, prvenstveno vojnih potreba i ekonomskih razloga, ponajprije u Engleskoj, u krugovima „klasične političke ekonomije...“ (W. Petty, A. Smith, T. R. Malthus). U literaturu ju je ipak uveo Francuz Achille Guillard, statističar i prirodoslovac (demos – puk, graptin – opisati). Pored navedenih uvodnih naznaka, Wertheimer-Baletić ističe da „težište predmeta demografije u užem smislu leži na proučavanju prirodnog kretanja stanovništva“, a da njen „predmet u užem smislu obuhvaća brojnost i prostorni raspored stanovništva, prirodno kretanje (natalitet, mortalitet), mehaničko (migraciono) kretanje, kao i starosno-polnu strukturu stanovništva“, što u krajnjem demografiju definira „kao društvenu znanost koja istražuje zakone razvitka stanovništva u njihovoj povijesnoj, društveno-ekonomskoj uvjetovanosti“ (Wertheimer-Baletić 1982: 25–27).

Jedan od ključnih pojmova kojima operira demografija jeste pojam migracija ili mehaničkog kretanja stanovništva, što podrazumijeva „prostornu pokretljivost, odnosno prostornu mobilnost stanovništva“. Prostornom jedinicom „proučavanja migracijskih kretanja je država (ako se radi o vanjskoj migraciji) ili manja administrativno-teritorijalna jedinica (naselje,

općina) ako se radi o unutrašnjoj migraciji“, a „jedinica promatranja stanovništva koje migrira (migrantskog stanovništva) je migrant, pod kojim se – u užem smislu – smatra osoba koja definitivno mijenja mjesto stalnog boravka i to kako u unutrašnjoj tako i u vanjskoj migraciji“ (ibid. 1982: 186–187).

Autorica Wertheimer-Baletić navodi sljedeće „tipove migracija:

1. Prema kriteriju državnih granica
  - a) vanjske migracije (kontinentalne, međukontinentalne)
  - b) unutrašnje migracije
2. Prema kriteriju vremena (trajanja) migracije
  - a) definitivne (konačne) migracije
  - b) privremene
3. Prema kriteriju uzroka (motiva)
  - a) ekonomske migracije
  - b) neekonomske migracije
4. Prema kriteriju voljnosti
  - a) dobrovoljne migracije
  - b) prisilne migracije
5. Prema kriteriju organiziranosti
  - a) organizirane migracije
  - b) neorganizirane (stihijske) migracije“ (ibid. 196–197).

U interesu teme ovoga rada značajno se čini apostrofirati da Wertheimer-Baletić u neekonomske činioce na istom mjestu ističe „političke krize, rasne, etničke, religijske probleme i individualno-psihološke razloge“.

Dušan Breznik demografiju proglašava „naukom o stanovništvu“, a za stanovništvo piše da „predstavlja skup lica na nekoj teritoriji... i koje se menja u pogledu svojih obeležja po zakonomernostima svojstvenim za izvesno istorijsko razdoblje“ (Breznik 1977: 7). Naglašava da je „migracija događaj u vremenu“, a svaka „promjena mesta boravka znači dva događaja: jedan odlazak (iseljenje) i jedan dolazak (useljenje)“. „Bilansom migracije“ označio je razliku između broja useljenika i broja iseljenika. Upravo ta dva pojma: emigracije (iseljenje) i imigracije (useljenje), pojmovi su koji bliže određuju i sam pojam migracije (Breznik 1977: 237–240). Zlata Grebo poseban akcenat stavlja na demografske promjene izazvane migracijama, jer one, naročito u slučaju emigracije većeg broja stanovnika, značajno utiču na natalitet (fertilitet i mortalitet). „Intenzivna emigracija dovodi do poremećaja starosno-polne strukture, što utiče na pad nataliteta sve do depopulacije“ (Grebo 1975: 141). Pod depopulacijom se podrazumijeva „pustošenje“ neke

teritorije u pogledu broja stanovnika, koje se događa masovnijim iseljavanjem sa te teritorije (ili države) i zbog niskoga nataliteta, odnosno više umrlih u odnosu na broj rođenih u određenom vremenskom razdoblju. „Bijela kuga“ je izraz kojim se često obilježava depopulacija koja nastaje u slučajevima kada broj umrlih značajno nadilazi broj rođenih u promatranom vremenu.

Historijski uklon

Općenito uzevši, onako kako se iz pragmatičnih razloga i ciljeva migracijama, kao demografskim pojavama odnosno prostornom pokretljivošću stanovništva, u mirnodopskim uvjetima i njihovim istraživanjima bavi demografija, nedostavno je za potrebe teme.

Neophodna su i bitna istraživanja mirnodopskih migracija, ali što je sa onima koje su izazvane prinudom, silom, agresijom, ratom? Za ona kretanja stanovništva koja se prate kroz statističke popise iza svakoga rata može se reći da su samo post bellum, post festum, počinju od datosti u mnogim slučajevima, iako su, osobito na Balkanu, najveće migracije, čak trajnoga karaktera, upravo proizvod upotrebe sile.

Slijede stoga dvije tvrdnje:

1. masovne (organizirane ili stihijske) migracije su izazvane silom ili ih je sila omogućila, te time imaju karakter jednoga smjera ili po principu – jedno stanovništvo se iseli, a drugo doseli, na određeni (silom obezbijedeni) teritorij;
2. u najvećem broju slučajeva, pa i pod dejstvom sile, rata, migriraju porodice a ne osobe, pojedinci (sami za sebe i sebe radi), ljudske jedinice kao puki statistički brojevi; emigracija pojedinaca, bila ona mirnodopska ili ratna, često je s ciljem obezbjeđivanja novih preduvjeta za život i zasnutak porodice.

Kratkom analizom samo na primjeru Bosne i Hercegovine pokazat ćemo obim i značaj migracija izazvanih upotrebom sile ili ratom i njihove posljedice.

Tokovi migracija u vezi sa Bosnom i Hercegovinom izloženi su na naučnom skupu pod nazivom „Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana“, koji je održan u Sarajevu oktobra 1989. godine u organizaciji Instituta za historiju Sarajevo. Evo jedne specifične analize. Od 49 referata podnesenih na ovome skupu, u koje se ubrajaju i uvodni i oni koji su teorijsko-historijske i demografske naravi, njih 25 su referati u kojima se govori o migracijama pod uticajem sile odnosno rata.

U jednome od prvih je riječ o Tomaševom progonu sljedbenika Crkve bosanske iz 1459. godine. Prema tim kazivanjima i uvaženim mišljenjima, oko 40.000. podanika Tomaša, kralja bosanskog, je protjerano na zemlje Hercega Stjepana zbog toga što su „pogubni manihejski rod“. Desilo se to u vrijeme pada grada Smedereva pod osmansku vlast, pa su pretpostavke i zašto. Jedna je da je učinjen po nalogu pape radi promocije „prave vjere“ i u tom cilju izгона „pogubnog patarenskog roda“, druga zbog pada Smedereva, pa je progon značio „skidanje krivice“ pred papom zbog ranijeg traženja da se uništi „Crkva bosanska“. Treća pretpostavka obuhvata obje prethodne (Ćosković i drugi 1990: 44–45).

Teritorij uz zapadne granice Bosne i Hercegovine (s obje strane, i unutarnju i vanjsku) nosi naziv po vojnim krajinama, koje su značile dugo kroz historiju čuvanje tih pograničnih područja. S jedne strane, su to činile Osmanlije, a sa druge strane, austrijska, austrougarska i druge vlasti. Te vojne krajine su naseljavane muslimanskim, s jedne strane, i pravoslavnim odnosno katoličkim stanovništvom, s druge strane granice. O tome je šire pisao u svom referatu Nilević, navodeći da su se masovne seobe Srba „dešavale za 'drugoga rata' 1593. do 1606. godine. Ovim preseljavanjem 'Vojna krajina se tek mogla izgraditi u čvrst odbrambeni bedem“ (ibid. 1990: 55). Dakle, u vrijeme ratova pravoslavno stanovništvo je prelazilo iz Bosne i Hercegovine na današnji teritorij Hrvatske kako bi uz povlastice porodično naseljavalo tadašnju austrijsku državu i vojno je pojačavalo upravo na pograničnim područjima prema Bosni i Hercegovini.

Ignacij je pisao o migracionim procesima iz Bosne i Hercegovine u slavenske zemlje za vrijeme osmanskih vojnih pohoda u šesnaestom stoljeću, a Radojičić o migracionim kretanjima iz Hercegovine u hercegovnsko područje krajem XVIII vijeka, migracijama i hajdučiji, te pokušaju Mlečana da na tom dijelu (u zaleđu Herceg-Novog) formiraju vojnu krajinu (uz procjene o „potrebi naseljavanja i održavanja hajduka i njihovih porodica“).

Pelidija je proučavao migraciona kretanja stanovništva bosanskog ejaleta u prvim decenijama XVIII stoljeća. U njegovu nalazu stoji da je u XVI stoljeću do migracionih kretanja dolazilo „usljed ofanzivnih osmanskih akcija na sjeveru, prema habsburškoj i mletačkoj državi“, a dva vijeka potom uslijedio je novi proces zbog velikih gubitaka teritorije u toku Bečkoga rata (od 1683. do 1699) na račun Osmanskog Carstva. Zauzimanje Like i Krbave 1689. godine od austrijske vojske izazvalo je iseljavanje muslimana: „Iz Gospića se iseljava najbogatija i najuglednija porodica Senkovića, iz Široke Kule begovska porodica Kozlica, a iz Udbine Grizici“ (ibid. 1990: 120). Pored ovih (uglednih) iseljavale su se i druge porodice i naseljavale na područje Bosanske krajine: Cazin, Bihać,

Krupa... Pelidija je u ovome kontekstu citirao Radoslava Lokašića (Spomenici hrvatske krajine od 1693. do 1780) koji je naveo izjavu popa Marka Mesića iz 1709. godine, prema kojoj je trebalo muslimansko stanovništvo Perušića pokrstiti, a one koji se opiru iseliti.

Muslimanske porodice su se iseljavale u Bosnu i Hercegovinu i sa teritorija Ugarske. Na mjesta odakle su se one iseljavale, naseljavale su se hrišćanske porodice. Primjera radi, hrišćani su iz Kupresa, Grahova, Knežpolja selili u Liku i Krbavu.

Masovnu migraciju katoličkoga stanovništva Pelidija navodi iz vremena prodora vojske Eugena Savojskog čak do Sarajeva (1697), koja ga je spalila i povukla se dolinom rijeke Bosne. U povlačenju su joj se pridružile mnoge katoličke ali i pravoslavne porodice: „Smatra se da je tom prilikom svoje domove i posjede napustilo oko 40.000 ljudi“ (ibid. 1990: 121).

Pišući u referatu „O kolonizaciji stranih seljaka u Bosnu i Hercegovinu u vrijeme austrijske uprave“ od 1878. godine, Mikić je konstatirao „iseljavanje domaćih“ i „naseljavanje stranaca“. U fusnoti ovaj autor je napisao: „Na prikaz procesa iseljavanja iz Bosne i Hercegovine historiografija još uvijek čeka...“ (ibid. 1990: 181). Riječ je o iseljavanju bosanskih muslimana poslije kratkotrajnoga rata protiv Austro-Ugarske 1878. godine, u kojem su učestvovali prvenstveno muslimani. Iseljavali su se u Sandžak, Kosovo, Makedoniju, Tursku. Pretpostavlja se da je nakon okupacije Bosne i Hercegovine u relativno kratkom periodu sa njenih prostora iselilo blizu 100.000 muslimana, prvenstveno zbog nepovjerenja u vlasti Austro-Ugarske Monarhije.

Šehić je naveo podatke prema kojima je 1910. godine u Bosni i Hercegovini broj useljenih stranaca bio 114.591. ili 6,04% od ukupnog broja stanovnika ove države. No, nakon završetka Prvog svjetskog rata vlasti Kraljevine SHS su donijele Naredbu o izgonu stranaca, koja se prvenstveno odnosila na strance naseljene u Bosnu i Hercegovinu od 1878. godine do Prvog svjetskog rata i u toku njega. Naredba je uveliko provedena i nije to bio izgon pojedinaca nego najčešće cijelih (za nekoliko desetljeća već formiranih) porodica, Austrijanaca, Nijemaca. Istovremeno, dok je provođena Naredba o izgonu stranaca iz Bosne i Hercegovine, vršen je prihvat (prema odlukama Ministarskog savjeta Kraljevine SHS) ruskih izbjeglica koje su svoje zemlje napustile nakon sloma carizma i pobjede Oktobarske (boljševičke) revolucije (ibid. 1990: 195–222). Šekularac je u proučavanju migracija iz Crne Gore u Bosnu i Hercegovinu, pored ostaloga, naveo da je iseljavanjem muslimanskih porodica poslije okupacije Hercegovine od austrougarske vojske „stvoren prostor za naseljavanje bezemljaša...“ iz Crne Gore: „Tako su se od početka januara do sredine marta 1879. godine iz ovih krajeva u Hercegovinu uselila 142 domaćinstva, a do kraja aprila još 247“ (ibid. 1990: 226).

Otkuda je veliki broj pravoslavnih porodica u Bosni i Hercegovini, koje su crnogorskog porijekla? Odgovor na ovo pitanje je dijelom u podacima koje navodi Šekularac. Česti napadi Crnogoraca na turske vojne i trgovačke karavane „naveli su Portu na pomisao da raseli Crnu Goru radi bezbjednosti. Namjera je bila djelomično ostvarena za vrijeme napada Numan-paše Ćuprilića 1714. godine. Prema jednima 300, a prema drugima 2-4.000 Crnogoraca bilo je, navodno zarobljeno pa sa ženama i djecom dovedeno u Bosnu, te se naseliše na Glasincu i oko Vlasenice“ (ibid. 1990: 225).

Nekoliko autora je u izdanju o kojemu je riječ objavilo svoje radove o migracijama u toku Drugog svjetskog rata. No, s obzirom na vremensku distancu od nepunih pedeset godina, oni ne daju sliku trajnih migracija koje je taj rat proizveo na teritorijima Bosne i Hercegovine i mimo nje.

Vratimo li se nekoliko stoljeća unatrag, konstatirat ćemo protjerivanje Jevreja sefarda iz Španije (1492. godine), od kojih se jedna grupacija, po odobrenju osmanskih vlasti, naselila u Bosnu i Hercegovinu, odnosno u Sarajevo i tu formirala mini zajednicu koja opstaje i danas.

Posebnu naučnu pažnju dugoročnoga karaktera zaslužuje istraživanje migracija populacije muslimanskog naroda, čak tri vijeka unazad. Njihovo masovno raseljavanje je počelo 1699. godine završetkom dugotrajnoga Bečkog rata i u vidu genocida, u etapama traje sve do danas. Mnoge bosanske muslimanske porodice su napuštale zapadne krajeve koji su do tada bili pod osmankom vlašću i selile u Bosnu i Hercegovinu, Tursku... Od 1804. godine intenziviran je progon muslimana sa teritorija Srbije i Crne Gore kroz čitavo devetnaesto stoljeće. Nestajali su iz gradova: Beograda, Užica, Šapca..., progonjeni, ubijani i ostavljeni bez imovine (Čekić 1994). Bilježimo i organizirano mirnodopsko iseljavanje, prvenstveno srpskoga stanovništva iz Republike Bosne i Hercegovine (i Republike Hrvatske, u sastavu FNR ili SFR Jugoslavije) od 1946. godine i njegovo naseljavanje na prostore Vojvodine, koji su dijelom „ispražnjeni“ u toku Drugog svjetskog rata, prvenstveno na posjede „folksdojčera“.

Emigracije iz Bosne i Hercegovine od 1992. godine

U svojoj viševjekovnoj historiji najobimnije masovno iseljavanje i preseljavanje stanovništva podnijela je zemlja, prostor i država Bosna i Hercegovina u vremenu od 1992–1995. godine, koje zbog posljedica rata, unutar bosanskohercegovačkih političkih konflikata, siromaštva i straha od novih oružanih sukoba te nedjelovanja „organa međunarodne zajednice“ traje i do danas.

Rat protiv Bosne i Hercegovine, vođen od srpske oligarhije koja je „obgrlila” Jugoslavensku narodnu armiju i njene vojne potencijale u koje je ulagala cijela Jugoslavija, njene republike, narodi i građani, u provođenju strategije očuvanja „male” Jugoslavije (čitati – ili velike Srbije) u kojoj će živjeti svi Srbi, proizveo je planirane masovne progone, masovne zločine i genocid (prema presudi Međunarodnog tribunala na području Srebrenice). Ratu protiv Bosne i Hercegovine pridružila se Republika Hrvatska, što je dovelo do toga da je bilo malo prostora ove države s kojih se stanovništvo nije masovno pokretalo u dva smjera: izvan Bosne i Hercegovine u blizu 100 zemalja svijeta (izbjeglice) i unutar države sa jednoga teritorija na drugi (raseljena lica). Nema pouzdanih podataka o broju izbjeglih, a samo pretpostavke govore da je u inozemstvo izbjeglo oko polovine bosanskohercegovačkog stanovništva u odnosu na popis iz 1991. godine i to ne po jedinaca nego cijelih porodica.

Odmah nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma za Bosnu i Hercegovinu i podjele države na entitete zabilježeno je masovno iseljavanje srpskog stanovništva (nacionalna homogenizacija) sa teritorija koji su pripali entitetu Federaciji Bosne i Hercegovine, njihovo stacioniranje na prostor Republike Srpske ili dalje u Srbiju, odnosno mimo prostora bivše SFR Jugoslavije.

Nakon završetka rata postupne migracije su višeznačne: jedan broj izbjeglih stanovnika Bosne i Hercegovine se vraćao u domovinu, na svoje prijeratno prebivalište ili na neku drugu adresu unutar države, dio do tada raseljenog stanovništva vraćao se na svoje posjede, a jedan broj građana je tek po završetku rata napustio državu radi spajanja porodica ali iz razloga nevjere u Sporazumom uspostavljeni mir u Bosni i Hercegovini. Šta je nužno konstatirati i potencirati u pogledu ispunjavanja aneksa 7. Dejtonskog mirovnog sporazuma koji govori o povratku izbjeglica i raseljenih osoba na prijeratne adrese stanovanja? Ni entiteti, niti tri nacionalne oligarhije, a ni organi „međunarodne zajednice” nisu učinili potrebno i dovoljno da se ispoštuju prava izbjeglica, raseljenih lica i njihovih porodica na povratak u prijeratna njihova prebivališta. Naprotiv, nacionalnim političkim oligarhijama je „odgovarala” postignuta teritorijalna nacionalna homogenizacija, te se „pravo na povratak” svelo na pravo povrata nepokretne imovine, najčešće već dobro porušene i devastirane, a bez odgovarajuće materijalne podrške za eventualni trajan povratak i obnovu uvjeta za život porodice.

Naročiti otpor povratku Bošnjaka i Hrvata izražen nakon rata bio je na prostoru Republike Srpske, a u oba entiteta su se dogodila ubistva povratnika, od kojih mnoga ni do danas nisu istražena od pravosudnih organa. Dugo je

osporavano pravo na obnavljanje (i donacije) objekata za stanovanje, vjerskih objekata, putnih komunikacija, električnih vodova do povratničkih mjesta. Ratna događanja i poratno odsustvo unutarnjih i međunarodnih političkih volja (održavanje straha od drugoga) da se dosljedno primijene odredbe Dejtonskog sporazuma o miru za Bosnu i Hercegovinu potpuno su izmijenili demografsku sliku države u narodnosnom i nacionalnom pogledu.

***

U ratu i dugo vremena poslije njega izraz „izbjeglice“ koristio se u politikama, medijima i u drugim prilikama (i imao je svoju pravnu težinu) za lica koja su napustila Bosnu i Hercegovinu zbog ratnih uvjeta na njenom teritoriju. U posljednje vrijeme, a zbog procesa poratnih migracija stanovništva unutar Bosne i Hercegovine i privremenog ili pak trajnog napuštanja njenog teritorija, koriste se izrazi „emigracija iz Bosne i Hercegovine, iseljeništvo, iseljenici“ ili pak „bosanskohercegovačka dijaspora“.

Bez obzira na činjenicu kako će se imenovati lica koja svojim rođenjem ili porijeklom potječu iz Bosne i Hercegovine, u suorganizaciji Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, ministarstva koje je u ime države nadležno za iseljeništvo, objavljeni su dostupni podaci o emigraciji porijeklom iz Bosne i Hercegovine u Migracionom profilu Bosne i Hercegovine za 2016. godinu (Ministarstvo sigurnosti, Sektor za imigraciju, Sarajevo, aprila 2017. godine). Riječ je o zvaničnim podacima više državnih institucija, te agencija za statistiku zemalja prijema emigranata. U odjeljku Opće procjene migracionih tokova navedeno je da, prema procjeni, u iseljeništvu živi „oko 2 miliona osoba koje vode porijeklo iz Bosne i Hercegovine, što čini 56,64% u odnosu na 3.531.159 njenih stanovnika“ (po popisu iz 2013. godine). Prema procjenama Svjetske banke „taj procenat je nešto manji i iznosi 44,5%, što Bosnu i Hercegovinu pozicionira na 16. mjesto u svijetu po stopi emigracije u odnosu na broj stanovnika u zemlji“. U napomeni razlika u procentima je obrazložena činjenicom da je Svjetska banka uzela u obzir „samo prvu generaciju migranata“. Usporedni podaci Svjetske banke za 2016. godinu govore o tome da je stopa emigracije Bosne i Hercegovine (44,5%) najveća u odnosu na zemlje regije: Srbija 18%, Hrvatska 20,9%, te čak u odnosu na Albaniju 43,6% „koja je godinama bila vodeća zemlja u Evropi po stopi emigracije u odnosu na ukupan broj stanovnika u zemlji“ (str. 67). U citiranom monitoringu manipulira se zvaničnim podacima o poslijeratnoj emigraciji iz Bosne i Hercegovine i zemalja regije na koje se ne može pouzdano osloniti iz razloga što statistika govori samo o zvanično objavljenim građanima. Pretpostavka je da je broj emigranata mnogo veći, jer mnogi pri polasku svoj odlazak ničim nisu najavili domicilnoj državi.

U odjeljku Monitoringa o broju emigranata stoji da „u 51 zemlji svijeta boravi 1.727.173. iseljenika *rođenih* u Bosni i Hercegovini, od čega u zemljama Evropske unije oko 60%, odnosno 1.039.236 osoba“.

U reduciranoj tabeli koja slijedi, od 51 države svijeta prikazan je broj bosanskohercegovačkih emigranata u njih 26, zapravo onih u kojima živi preko 1.000 emigranata rođenih u Bosni i Hercegovini.

Red. br.	Zemlja prijema	Broj	Red. br.	Zemlja prijema	Broj
1.	Hrvatska	404.871	14.	Holandija	25.440
2.	Srbija	335.992	15.	Danska	18.735
3.	Njemačka	199.837	16.	Francuska	13.939
4.	Austrija	157.844	17.	Norveška	13.343
5.	SAD	122.190	18.	Makedonija	8.713
6.	Slovenija	105.313	19.	Ujedinjeno Kraljevstvo	8.469
7.	Švedska	58.583	20.	Turska	3.507
8.	Švajcarska	57.542	21.	Poljska	3.477
9.	Australija	41.449	22.	Belgija	3.059
10.	Kanada	39.583	23.	Republika Češka	2.648
11.	Crna Gora	34.259	24.	Luksemburg	2.426
12.	Albanija	29.077	25.	Španija	2.119
13.	Italija	27.726	26.	Irska	1.838

Tabela broj 8: Broj emigranata rođenih u Bosni i Hercegovini
(Izvor: Migracioni profil Bosne i Hercegovine za 2016. godinu, Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine, 2017. godine, str. 70–71)

Iz prethodne tabele vidljivo je da su najveći broj emigranata iz Bosne i Hercegovine primile njoj susjedne države, Hrvatska i Srbija, ukupno 820.863. osoba (ili 47,52%), od ukupnog broja onih koji su napustili bosanskohercegovački teritorij. Kada i u koje vrijeme, ratno ili poratno, nije moguće procijeniti, ne samo kad je riječ o Bosni i Hercegovini susjednim državama nego bilo kojoj drugoj državi svijeta. Izbjeglički status iz rata do 1995. godine prerastao je u mnogim državama svijeta u „emigrantski“ za sve one koji su odlučili time i trajno napustiti Bosnu i Hercegovinu.

Zbog neprincipijelne provedbe Dejtonskog sporazuma, njegovog Aneksa br. 7, koji je definirao povratak izbjeglog i raseljenog stanovništva Bosne i Hercegovine na prijeratne adrese, najviše su „profitirale“ Srbija i Hrvatska u demografskom pogledu, ali i mnoge demografski „siromašne“ zemlje Evropske unije sa niskom stopom nataliteta kojima je trebalo i treba stanovnika i radne snage. Samo na jednom primjeru, preciznije, procjeni moguće je pretpostaviti da je u ukupnom broju emigranata, ratnih i poratnih iz Bosne i Hercegovine, u mnogim zemljama, najviše onih koji su imali ili još uvijek imaju status izbjeglice. Austrija je „između 1992. i 1995. godine prihvatila oko 90.000 izbjeglica iz Bosne i Hercegovine. Po završetku rata, otprilike se jedna trećina vratila u svoju domovinu, dok se oko 60.000 osoba uspješno integriralo na tržište rada i ostalo živjeti u Austriji“ (Klause, Liebig 2011).

U 2017. godini u zapaženoj izjavi kancelarke Njemačke, a nakon niza političkih konflikata u Njemačkoj i cijeloj Evropskoj uniji zbog prijema vala izbjeglica iz Sirije u drugom desetljeću 21. stoljeća, naglašen je žal za bosanskohercegovačkim izbjeglicama koje su vraćene u svoju državu nakon rata ili su emigrirale u neku drugu državu u Evropi ili još dalje. U mnogim zemljama prijema bosanskohercegovačke izbjeglice su pokazale sposobnost integracije u nova društva ali i „tržište rada“, jer je (primjer Švedska) „skoro jedna četvrtina njih imala univerzitetsko obrazovanje, a gotovo polovina srednju stručnu spremu“ (isto str. 47). Ove činjenice govore prvenstveno o ekonomskim dimenzijama „integracije“ bosanskohercegovačkih izbjeglica i emigranata u države prijema. Ostaje otvoreno sociološko pitanje u kojoj mjeri integracija u tržište rada ostavlja trag na procese kulturne i svake druge asimilacije ljudi rođenih u Bosni i Hercegovini, a napose njihovih potomaka.

Frapantan je sljedeći podatak: zbrojimo li broj stanovnika Bosne i Hercegovine po popisu iz 2013. godine (3.531.159) i broj emigranata, iseljenika rođenih u ovoj državi (1.727.173), dobit ćemo cifru od 5.258.332 ljudi koji su danas trebali živjeti u Bosni i Hercegovini. Doda li se k tome već navedena procjena da sa rođenima u inozemstvu dijaspora broji oko 2 miliona, stoji da je Bosna i Hercegovina u 2016. godini mogla imati oko 5,5 miliona stanovnika. Nažalost, zbog političkih i ekonomskih prilika u zemlji intenzivirano je iseljavanje prevashodno u evropske zemlje mladih i obrazovanih ljudi, onih koji su nezaposleni, ali i onih u najboljim godinama koji imaju posao, zapravo bračnih parova sa djecom ili bez njih.

Jedna od važnih znanstvenih kategorija je pojam „društvene moći“, koji podrazumijeva ukupne potencijale jednog društva i države koje ta država i društvo, u skladu sa nivoom uspjeha u upravljanju tim kapacitetima, mogu

postizati u svom razvoju. Kao elementi društvene moći su prirodna bogatstva te države, zatim već proizvedene vrijednosti na njenom teritoriju..., ali je najznačajnija komponenta svakoga društva ljudski faktor, njegovu kvantitetu i kvalitetu. Svaki prostor u bilo kojoj državi na kojemu je bio organiziran život, na kojemu je živjela ljudska zajednica, a potom iz različitih razloga „ispražnjen” od njegovih stanovnika, jeste neprocjenjiv gubitak za naciju, za državu. A Bosna i Hercegovina bilježi se državom sa najvišim procentom emigracije u Evropi!

Uzroci i posljedice

Svako parče historije određenoga društva, mjereno određenim vremenskim razdobljem, biva obilježeno svojim političkim, ekonomskim, socijalnim i drugim odrednicama, koje proporcionalno vremenu i uvjetima trajanja ostavljaju trag na buduća događanja i ponašanja tog društva. Taj „talog” historije na koji se dijelom temelje buduća događanja može biti tegoban ili pak napredan, ali će minule memorije i svijest o tom parčetu historije, manje ili više, uticati na buduća politička, ekonomska i socijalna događanja, zapravo općenito na kulturu društva kroz kulturu sjećanja.

Evo u kojem cilju ovaj predložak: oligarhija komunističke partije a potom Saveza komunista, koja je upravljala bivšom SFR Jugoslavijom temeljem ideološkog sistema, čije „vrijednosti” su izgrađene pozivajući se na „marksističku” filozofiju ali i na dotadašnju „socijalističku praksu”, gradila je svoj mit o „slobodnom” građaninu, o „slobodnom proizvođaču”, „oslobođenom” i u jednom i drugom smislu od „eksploatacije” drugog. Taj mit je zasebno ojačan kroz „socijalističko samoupravljanje”, u nakani do cilja: „fabrike radnicima” i „sloboda čovjeku građaninu”. Taj mit (ili mitovi) ostavio je trag na svijest ogromnog broja građana SFR Jugoslavije. Virtualni narativ o već izgrađenoj „ljudskoj slobodi”, o „ljudskom dostojanstvu”, o postignutom „integritetu pojedinca” naročito su (zlo)upotrijebile oligarhije u Jugoslaviji, one koje su započinjale ratove, po onoj: taj neko hoće da ugrozi ili je već ugrozio „naše – moje” ljudsko dostojanstvo, pojedinačno ili nacije u cjelini.

Rušenje tog mita (ili mitova) nakon raspada Jugoslavije i ratova devedesetih godina 20. stoljeća dogodilo se u kratku vremenu, kroz „tranziciju” iz „socijalističkog” u fazu „liberalnog kapitalizma” kroz brutalnu i zločinačku privatizaciju općih dobara, kroz nemogućnost pojedinca koji nije blizak nacionalnim oligarhijama da utiče na svoju sudbinu, kroz zaboravljene stotine hiljada boraca u svim vojskama i nebrigu za njihove životne poratne

poteškoće u osiguranju egzistencije, kroz „zarobljavanje umova” pojedinaca, a u „interesu” nacije, zbog nemogućnosti da se utiče na odluke i djelovanje nacionalne oligarhije. Za razliku od drugih država sa prostora bivše Jugoslavije, urušavanju mita o „jednakim pravima i jednakim šansama za sve” doprinijela je dejtonska konstitucija Bosne i Hercegovine, u kojoj je zaštita kolektivnih, nacionalnih prava, prevladala individualna prava, koja se krše na svim teritorijama države i to na karakterističan način u odnosu na sve države Evrope. „Zarobljavanje nacionalnih i individualnih umova” kroz svojevrsne (nacionalne) getoizacije, kroz nacionalne politike koje podgrijavaju konflikte unutar Bosne i Hercegovine, zagovarajući ciljeve koji nisu ostvareni u ratu, prijeteci otcjepljenjem njenih teritorija itd., održava stanje individualnog straha i straha za sudbinu i živote najbližih srodnika. A strah, u odnosu na njegov nivo i trajanje, proporcionalno utiče na pad nivoa svijesti o sopstvenoj slobodi ljudskoga duha, pojedinačnog integriteta, ljudskog dostojanstva, što u krajnjem proizvodi individualnu traumu, apatiju i osjećaj beznađa.

Zločinačko rušenje ljudskog dostojanstva pojedinca i njegovog integriteta naročito se događa u sferi rada, osobito u privatnom sektoru, gdje se najčešće traži i ostvaruje gotovo robovska poslušnost a da država s bilo kojeg svog nivoa ne štiti prava radnika.

Što su rezultati značajnog dijela društvenog stanja i svijesti iz prethodne deskripcije? Beznađe proizvodi individualne nakane koje dovode do iseljavanja iz Bosne i Hercegovine, odlaganje odluka o sklapanju brakova, o rađanju...

Opće stanje siromaštva ne samo u Bosni i Hercegovini nego u svim evropskim zemljama koje nisu članice Evropske unije pogoduje pojedinim evropskim državama sa nedostatkom radne snage, koje poput Njemačke liberaliziraju useljavanje pojedinaca i porodica sa prostora Balkana.

Opće stanje sigurnosti na nivou jedne države i društva može se procjenjivati i ocjenjivati sa stajališta organizacije vlasti i državnih organizacija i agencija sigurnosti, njihove osposobljenosti i uspješnosti izvršavanja zakonima definiranih obaveza. Drugi osnov jeste ocjena i procjena sigurnosti sa stajališta stanja sigurnosti države, društva, građana, materijalnih i drugih dobara. Najteža procjena stanja sigurnosti jeste njegova psihološka dimenzija, zapravo osjećaj o stepenu sigurnosti na individualnom i kolektivnom – svijest o nivou sigurnosti pojedinca i nekog kolektiviteta na lokalnom ili širem, nacionalnom nivou. Dugotrajna nacionalno-politička nadmetanja triju nacionalnih oligarhija karakteriziraju nacionalni poslijeratni ciljevi kao nastavci onih ratnih, a podrazumijevaju:

- prijetnje o otcjepljenju Republike Srpske,
- vraćanje u poslijeratnu opciju ratne hrvatske Herceg-Bosne,
- masovno kršenje ljudskih prava na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine,
- ometanje povratka na prijeratna prebivališta na različite načine pa i uz upotrebu sile,
- negiranje zločina pa i genocida,
- protudejtonsko djelovanje i ometanje izgradnje funkcionalne države u svim njenim sektorima,
- politički uticaji na sigurnosne agencije i pravosudni sistem,
- protudejtonsko miješanje u unutarnje bosanskohercegovačke odnose Srbije i Hrvatske,
- neadekvatno djelovanje međunarodnih politika u okviru mirovne operacije u državi i
- mnoge druge djelatnosti.

Duga bi bila lista, pored navedenih, značajnih uzroka koji opterećuju opće stanje sigurnosti u Bosni i Hercegovini koji dugotrajno utiču na psihološko stanje svakog građanina ove države i opći osjećaj nesigurnosti, zapravo, straha od međunacionalnoga oružanog konflikta i rata, bojazni za budućnost, ličnu i svoje porodice, naročito djece: ličnu-fizičku sigurnost, pravnu, ekonomsku, socijalnu i ostale aspekte sigurnosti. Prethodne i ostale činjenice koje karakteriziraju bosansko-hercegovačku stvarnost jesu najznačajnije sigurnosne prijetnje po državu, njene narode i sve njene građane.

Značajnu sigurnosnu prijetnju u Bosni i Hercegovini, ali u zemljama okruženja proizvodi činjenica nesprečavanja kriminogenog djelovanja pojedinaca i kriminalnih skupina („kriminalna podzemlja“), koje su u cijelom poratnom periodu vršile ubistva (čak visoko pozicioniranih ličnosti u politici i vlasti), pljačke banaka, masovne krađe automobila..., a u sprezi sa vrhovima političkih partija i oligarhija, pljačku svih društvenih dobara kroz nelegalne privatizacije itd. To je jedan od uzroka siromaštva u Bosni i Hercegovini, a siromaštvo jeste značajna sigurnosna prijetnja.

Popis stanovništva – komparacija

Analizirati i komparirati današnju demografsku sliku Bosne i Hercegovine u odnosu na popis stanovništva iz 1991. godine predstavlja značajan rizik koji proizlazi iz nekoliko razloga. Prvi se odnosi na činjenice iz rata, koji je u ovoj državi trajao tri i po godine i njegove refleksije na ljudske gubitke i migraciona kretanja izazvana ratom. Drugi podrazumijeva političku prijeratnu, ali i kontinuiranu poslijeratnu krizu, političku, ekonomsku, socijalnu; treći se očituje kroz značajno dug vremenski period za

komparaciju (1991. – 2013), a četvrti podrazumijeva značajne poteškoće u prikupljanju preciznih podataka o migracionim kretanjima i posljedicama historijskih događanja u Bosni i Hercegovini i oko nje u vremenu od devedesetih godina 20. stoljeća do danas.

Iz naznačenih razloga bit će predočene samo neke statističke činjenice iz kojih se samo djelomično može steći slika o demografskim posljedicama rata, u toku njegova trajanja, ali i njegovim posljedicama u cijelom poraću do 2018. godine.

Teritorija	Spol	Ukupno	Etnička/nacionalna pripadnost					
			Bošnjaci	Hrvati	Srbi	Ne izjašnjava se	Ostali	Bez odgovora
BiH	Ukupno	3.531.159	1.769.592	544.780	1.086.733	27.055	96.539	6.460
	M	1.732.270	867.492	267.789	534.030	11.503	48.294	3.162
	Ž	1.798.889	902.100	276.991	552.703	15.552	48.245	3.298

Tabela broj 1: Stanovništvo prema etničkom/nacionalnom izjašnjanju i spolu

(Izvor: Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u Bosni i Hercegovini, Rezultati popisa, Agencija za statistiku BiH, 2013. godine, str. 54)

Prvenstveno iz političkih razloga je popis stanovništva Bosne i Hercegovine, u odnosu na posljednji koji je proveden 1991. godine na prostoru bivše Jugoslavije, izvršen tek 2013. godine, dakle 22 godine nakon prethodnog. Njegove rezultate je Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine objavila tek 2016. godine, ponovno iz političkih razloga i osporavanja popisa u cjelini, naročito od oligarhije iz Republike Srpske, još u vrijeme statističke obrade popisa, ali i nakon objave njegovih rezultata. Bez obzira na sva osporavanja valjanosti popisa, ne preostaje ništa drugo negoli komparirati njegove nalaze sa prethodnim popisom.

Uporede li se cifre iz tabele broj 1 i tabele broj 2, ustanovit ćemo sljedeće demografske činjenice i gubitke broja stanovnika u Bosni i Hercegovini, ali i po nacionalnoj pripadnosti između dva popisa, u razdoblju od 22 godine:

- 845.874 stanovnika je manje u cijeloj državi i to:
- 133.364 Bošnjaka (muslimana),
- 282.371 Srba,
- 216.072 Hrvata,
- 7.700 ostalih.

Prostor	Spol	Ukupno	Etnička/nacionalna pripadnost				
			Muslimani	Srbi	Hrvati	Jugoslaveni	Ostali
SR Bosna i Hercegovina	Ukupno	4.377.033	1.902956	1.366.104	760.852	242.682	104.439
	M	2.183.795					
	Ž	2.193.238					

Tabela broj 2: Stanovništvo prema etničkom/nacionalnom izjašnjanju i spolu iz 1991. godine

(Izvor: Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u Bosni i Hercegovini, Rezultati popisa, Agencija za statistiku FBiH, 1991. godine; <http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>)

Demografski gubici po spolnoj strukturi su sljedeći:

- 451.525 muškog stanovništva,
- 394.349 ženskog stanovništva.

Šta se još može zaključiti iz tabele 1 i 2? Prema popisu iz 1991. godine, u Bosni i Hercegovini je bilo 9.443 ženskoga stanovništva više u odnosu na muško, dok je ta razlika u 2013. godini bila 66.619, dakle 57.176 muškaraca je manje u odnosu na žensku populaciju u navedena dva popisa. Bez obzira na sva druga demografska kretanja stanovništva u ratu i poslije njega, u ovoj cifri su prvenstveno sadržani ratni gubici muškoga stanovništva u ratu, poginuli, ubijeni ili pak prisilno nestali.

Prostor	Ukupno	Broj članova								Prosječan broj članova domaćinstva
		1	2	3	4	5	6	7	8 i više	
BiH	1.155.736	217.613	277.191	232.169	238.625	107.229	49.859	18.818	14.232	3,04
FBiH	715.739	126.004	167.378	148.905	154.947	67.488	30.206	11.533	9.278	3,09
RS	413.226	86.338	103.473	78.419	78.337	37.084	18.372	6.789	4.414	2,96
Brčko distrikt	26.771	5.271	6.340	4.845	5.341	2.657	1.281	496	540	3,11

Tabela broj 3: Domaćinstva prema broju članova

(Izvor: Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u Bosni i Hercegovini, Rezultati popisa, Agencija za statistiku BiH, 2013. godine, str.132)

Popisom iz 1991. godine u Bosni i Hercegovini su ubilježene 1.193.683 porodice (porodice, odnosno bračni parovi sa djecom ili bez njih, odnosno majki ili očeva sa djecom).

Postave li se sve prethodne cifre u statistički omjer, vidjet ćemo da je nuklearna porodica prije agresije u prosjeku brojala 3,66 članova (Statistički bilten 234 Državnog zavoda za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, decembar 1993. godine).

Prema popisu iz 2013. godine, evidencija je vođena ne prema porodicama nego prema domaćinstvima. Zanimarimo li pojmovnu razliku koju opisuju ova dva termina (porodica –domaćinstvo), u Bosni i Hercegovini je za vrijeme od 22 godine opao broj porodica (porodičnih domaćinstava) za 37.947, ali i broj članova sa 3,66 na 3,04 po jednom domaćinstvu.

Svi ostali statistički parametri koji prikazuju starosnu strukturu stanovništva neumitno ukazuju na rapidan pad nataliteta i ubrzano starenje bosanskohercegovačke populacije.

Prostor	Spol	Ukupno	ZAKONSKO BRAČNO STANJE			
			Nikad oženjen/udata	Oženjen/udata	Razveden /razvedena	Udovac/udovica
Bosna i Hercegovina	Ukupno	2.987.440	810.941	1.759.134	100.880	316.485
	M	1.453.294	471.519	878.604	43.733	59.438
	Ž	1.534.146	339.422	880.530	57.147	257.047

Tabela broj 4: Stanovništvo staro 15 i više godina prema Zakonskom bračnom stanju i spolu

(Izvor: Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u Bosni i Hercegovini, Rezultati popisa, Agencija za statistiku BiH, 2013. godine, str. 96)

U tabeli broj 4 prikazani su statistički podaci o „zakonskom bračnom stanju”, prvenstveno zbog dvije kolone koje zaslužuju komentar. Razvedenih je, prema posljednjem popisu u Bosni i Hercegovini, 100.880 ili 5,73%. Nije moguće praviti uporedbu ovog statističkog podatka u odnosu na popis iz 1991. godine zbog neusklađenosti statističke metodologije i zbog ogromnih demografskih promjena između ova dva popisa, ali sva istraživanja u današnje vrijeme ukazuju na dvije pojave. Prva je da se, prvenstveno zbog uvjeta življenja i loše materijalne situacije, omladina teško odlučuje na brak ili ga odlaže nalazeći uvjete za život, pa i odlazak na rad u evropske zemlje.

Druga je da je evidentan porast razvedenih brakova. Uzroci za tu pojavu su višeznačni, kao što je „oslobađanje od tradicije”, ali je jedan od njih svakako važan, a odnosi se na materijalne uvjete življenja.

U posljednjoj koloni tabele broj 4 frapira podatak o 257.047 udovica u Bosni i Hercegovini, što je 29,19% u odnosu na broj udatih žena (880.530). Na koji način pojasniti ovu cifru? Znano je da je i u Bosni i Hercegovini životni vijek žena u prosjeku dulji od života muškaraca. Značajan broj udovica jesu žene čiji su muževi poginuli, ubijeni ili prisilno nestali u ratu. Nisu vršena ozbiljna istraživanja na koja bi se moglo pozvati u objašnjenju tolikog broja udovica, ali se pouzdano može pretpostaviti da je jedan broj muškaraca, muževa, boraca iz svih vojnih struktura u poratnom periodu prerano skončao život zbog „potrošenosti” u ratu, ali i brige za porodicu u poraću i nemogućnosti da osigura uvjete za život sebi i porodici. Broj samoubojstava, posebno muškaraca je veći u odnosu na prijeratno vrijeme, iako o toj vrsti smrti također nema pouzdane evidencije.

Stepen siromaštva jedne države i društva koje ona „pokriva” teritorijalno je značajno mjerljiva kategorija.

Prostor bivše SFR Jugoslavije, svih država nastalih njenim rasulom, osim dijelom Slovenije, su siromašne države, siromašna društva. Četiri su uporedna procesa od devedesetih godina dvadesetoga stoljeća kroz koje su sve ove države i društva prolazila:

- ratovi, pogibije, ranjeni, osakaćeni, protjerani, izbjeglice, raseljeni, sa naglaskom na Bosnu i Hercegovinu,
- istovremene promjene političkih i ekonomskih sistema, u pokušajima „kopiranja” političkih, ekonomskih i drugih praksi zemalja „zapadne liberalne demokracije”,
- bezočna, zločinačka privatizacija „društvene svojine” za koju građani niti jedne od južnoslavenskih zemalja nisu bili pripremljeni,
- političke tenzije, ratovi, ratni i poratni nacionalizmi, uz pokušaje da se nakon rata ostvare ratni politički i „nacionalni” ciljevi, politička i ekonomska nestabilnost svake od zemalja iznutra i održavanje na vlasti oligarhija koje potiču politike neprijateljstava, proizvođači dugotrajnu nesigurnost svojim građanima, pripadnicima naciona i strah od eventualnih novih oružanih sukoba.

Nabrojani uporedni procesi, u sad već dugom svom trajanju, proizveli su demografski pad broja stanovnika, prvenstveno Bosne i Hercegovine, ali ostalih zemalja nastalih raspadom SFR Jugoslavije.

Dugogodišnje zaostajanje u razvoju južnoslavenskih zemalja proizvodi siromaštvo. No, najznačajniji indikator jeste siromašenje u ljudskom potencijalu, siromašenje biološkog reproduktivnog potencijala država i društava, do kojeg je došlo u ratovima na prostorima bivše SFR Jugoslavije i dolazi u poratnom periodu zbog iseljavanja pojedinaca i porodica u ekonomski razvijene zemlje Evrope i svijeta, zbog nepovoljnih uvjeta života.

Bosna i Hercegovina na putu međunarodnih migracija

Ozbiljne procjene globalnih prijetnji po mir u svijetu još u vrijeme „hladnoga rata“, one koje nisu naginjale bilo kojoj ideologijskoj matrici, na prvo mjesto su stavljale masovnu upotrebu nuklearnih potencijala sa strane zemalja „zapadne liberalne demokracije“, odnosno NATO-a i zemalja „socijalističkog lagersa“, odnosno Varšavskog pakta. U vrh analiziranih prijetnji po mir u svijetu, često odmah iza nuklearnih prijetnji, te procjene su redovno potencirale „siromaštvo“ mnogih nerazvijenih zemalja i njihovog stanovništva kao opasnost po mir u pojedinim regionima svijeta, ali na globalnoj ravni.

Djelomično, dio tih prijetnji po političku i sigurnosnu stabilnost pojedinih regiona u svijetu je na sceni s početka dvadesetprvog stoljeća. „Izbjeglička kriza“ izazvana ratovima u Siriji i Iraku pokrenula je masovne migracije stanovništva sa prostora Bliskog istoka prvenstveno prema zemljama Evropske unije, čiji putevi su balkanskom rutom opteretili funkcioniranje država: Turske, Grčke, Sjeverne Makedonije, Srbije... ali i Bosne i Hercegovine. Taj masovni migrantski val stanovnika prema zemljama Evropske unije, ne samo iz Sirije i Iraka u kojima se i danas vodi oružana borba, pokrenut je i iz Afganistana, Libije, Irana, pojedinih zemalja srednje Afrike, a prema Sjedinjenim Američkim Državama iz Meksika, Centralne pa i Južne Amerike. Najznačajniji uzroci, sad već višegodišnjih migracija prema razvijenim zemljama „zapadne liberalne demokracije“ nisu samo ratovi (Irak od 2003. godine) nego i građanski ratovi u pojedinim zemljama (Afganistan, Libija, Sirija, Irak) koji su poprimili karakter međunarodnih oružanih sukoba zbog direktnog miješanja u te sukobe velikih sila.

Tim uzrocima masovnih migracija neizostavno valja pridružiti i siromaštvo mnogih nerazvijenih zemalja, čijim stanovnicima, zbog loših ekonomskih uvjeta, životni cilj postaju ekonomski razvijene zemlje. U tim procesima migracija događaju se apsurdni. Cijeli svijet, osobito velike sile i politike evropskih zemalja, „likovao je“ historijskim napretkom svjetske politike označim rušenjem „hladnoratovskog Berlinskog zida“ krajem devedesetih

godina prošlog stoljeća. A u sadašnjosti: nova bodljikava žica na granicama (Mađarska), ogroman zid koji gradi Izrael prema Palestincima, pokušaj aktualne vlasti u Sjedinjenim Državama da gradi dugačak i visok zid prema Meksiku.

Historijski su za masovne savremene migracije stanovništva (migrantska kriza) izazvane ratovima (izbjeglice) i siromaštvom iz mnogih nerazvijenih zemalja prema zemljama „zapadne liberalne demokracije“ odgovorne upravo države iz tog kruga, kao viševjekovne kolonijalne države koje su svoj ubrzani ekonomski razvoj temeljile na nauci i tehničkim dostignućima, ali i temeljem eksploatacije bogatstva svojih kolonija i jeftine radne snage njihovih žitelja. Mnoge od nerazvijenih zemalja su i danas žrtve razvijenih zemalja u razuđenim neokolonijalnim oblicima njihove zloupotrebe. Veliki broj nerazvijenih zemalja jesu države iz „islamskoga svijeta“, pa masovne migracije njihovih stanovnika (muslimana) prema „zemljama zapadne liberalne demokracije“, pored svih drugih događaja, posebno od 2001. godine i terorističkih akata koje su činile različite terorističke organizacije, doprinose narastanju islamofobije do širokih razmjera. Razmjere straha od „najeзде muslimana“ na „kršćanske prostore“ sežu do te mjere da su integralne politike pojedinih evropskih zemalja (narastanjen desnih političkih snaga) poljuljane u raskolu između potrebe za radnom snagom, evropske stečevine u pogledu općeg humaniteta i ljudskih prava, a na drugoj strani islamofobije, odnosno straha od promjene vjerske i nacionalne strukture svojih podanika.

***

Migracioni valovi stanovnika iz južne Azije i Afrike prema zemljama Evropske unije na balkanskoj ruti nisu mimoišli ni Bosnu i Hercegovinu, državu iz koje je oko polovine njenih stanovnika devedesetih godina prošlog stoljeća izbjeglo u mnoge zemlje svijeta ili se raselilo u okolnostima rata. Priliv migranata s drugih kontinenata usložnio je bosanskohercegovačku političku, ekonomsku i sigurnosnu scenu. Šta valja naglasiti?! U velikoj mjeri je primjetna empatija svih stanovnika Bosne i Hercegovine (zbog minulih memorija i sjećanja da su mnogi od njih bili u sličnoj situaciji) spram migranata (i izbjeglica) sa teritorija Azije i Afrike, naročito spram majki sa djecom u pogledu pomoći u hrani i odjeći. Na drugoj strani država i njeni organi, entiteti i kantoni nisu planovima i djelovanjem spremno dočekali ovaj izazov. Dio razloga je objektivne prirode koji proizlaze iz lošeg stanja u budžetima i potreba da se adaptiraju prostori za smještaj migranata i izbjeglica te njihovu najnužniju opskrbu. Sigurnosne agencije i policije države i entiteta su nedovoljno opremljene kadrovski i opremom za

kontrolu granica države, kontrolu smještajnih kapaciteta za migrante i izbjeglice. Većina ih je smještena u nekoliko centara uređenih „na brzu ruku“ uz pomoć međunarodnih organizacija i to na prostorima na kojima žive većinom Bošnjaci (muslimani). Svi oni koji su ušli na prostor Republike Srpske bivaju upućeni u Federaciju Bosne i Hercegovine, uz primjetan strah oligarhije ovog entiteta da, u slučaju trajnog boravka, mogu dovesti do njegove „promjene vjerske i nacionalne strukture“.

Prema podacima iz Ministarstva sigurnosti koji su dostavljeni Vijeću ministara Bosne i Hercegovine o stanju u oblasti migracija u Bosni i Hercegovini u 2018. godini može se konstatirati povećan priliv migranata u odnosu na 2017. godinu.

Za period od 1. januara do 31. decembra 2018. godine Službi za poslove sa strancima prijavljena su ukupno 23.902 nezakonita migranta na teritoriji Bosne i Hercegovine, dok su u januaru, tačnije od 1. do 27. januara 2019. godine Službi za poslove sa strancima prijavljena 696 nezakonita migranata, među kojima je bilo 20 maloljetnika bez pratnje. To znači da je u ukupnom zbiru u periodu od jedne godine (od 1. januara 2018. do 27. januara 2019. godine) evidentirano 24.598 nelegalnih prelazaka na teritorij Bosne i Hercegovine. Najveći broj pristiglih migranata su iz Pakistana (7.876), Irana (3.765), dviju država u kojima nije ratno stanje, Sirije (3.102), Afganistana (2.780), Iraka (2.286). Ostale nešto manje zastupljene grupe migranata su iz Libije (911), Palestine (777), Alžira (544), Bangladeša (495), Indije (450), te migranata iz Maroka (73).

Važan podatak kojim raspolažemo jeste broj migranata koji su iskazali namjeru da zatraže azil: 23.084, dok je 1576 podnijelo zahtjev za azil. Od 20 maloljetnika bez pratnje njih 19 je iskazalo namjeru za podnošenje zahtjeva za azil.

Na osnovu dobijenih podataka možemo donijeti nekoliko zaključaka i to: da je početkom 2018. godine došlo do drastičnog priliva migranata iz različitih zemalja svijeta, s tim da je od oktobra taj broj znatno manji, što kao razlog može biti godišnje doba, dolazak zime, hladnije vrijeme i nemogućnost kretanja u noćnim satima. Kao primjer navodimo angažman Gorske službe spašavanja i službi civilne zaštite u decembru 2018. godine u traganju i spašavanju nekoliko grupa migranata u nepristupačnim planinskim predjelima u pokušajima da pređu na teritorij Hrvatske.

Interesantan pokazatelj i podatak Službe za poslove sa strancima jesu zemlje iz kojih dolaze migranti, u većini slučajeva to nisu države u kojima se vodi oružana borba ili vlada ratno stanje pa su građani prinuđeni da napuštaju

svoje države zbog straha od progona, konflikta i općeg nasilja. Činjenica je da je jedan od osnovnih razloga ovolikog broja migranata i ljudi koji napuštaju svoje države siromaštvo i veliki jaz između siromašnih i bogatih. Njihova krajnja destinacija jesu države zapadne Evrope, „liberalno demokratske države“, koje se smatraju državama blagostanja i prosperiteta.

Pored naznačenih sigurnosnih i drugih izazova sa kojima se susreće Bosna i Hercegovina na putu međunarodnih migracija, značajni su: nelegalni prelasci sa teritorija drugih država na teritorij Bosne i Hercegovine, nemogućnost evidentiranja i poznavanja stvarnog broja migranata na području njenog teritorija, zatim nedovoljan broj smještajnih kapaciteta, a u posljednje vrijeme i sigurnosna prijetnja kroz vid narušavanja javnog reda i mira unutar migrantskog centra, ali u gradskim sredinama u kojima se kreću migranti. Početkom februara, 1. 2. 2019. godine, u Bihaću, u prihvatnom centru u krugu nekadašnje tvornice električnih uređaja „Bira“, došlo je do masovne tuče migranata (oko 200 njih). U nekoliko pretresa prihvatnih centara pronađen je veliki broj hladnog oružja, a na Željezničkoj stanici u Sarajevu prilikom pretresa pronađen određen broj vatrenog oružja.

U mnogo slučajeva su organi sigurnosti Bosne i Hercegovine razotkrili svojevrsnu trgovinu ljudima koja je poprimila međunarodne razmjere, a podrazumijeva ilegalno prevođenje ili prevoženje migranata preko granica nekoliko država, od Turske, preko Grčke, Makedonije, Srbije, Crne Gore, a potom iz Bosne i Hercegovine preko granice prema Hrvatskoj.

Umjesto zaključka

Ratne migracije iz Bosne i Hercegovine od 1992. do 1995. godine (izbjeglištvo), nedovoljno djelovanje međunarodnih politika zaduženih za provođenje mirovne operacije Ujedinjenih nacija instalirane u skladu sa Dejtonskim mirovnim sporazumom i nadmetanje unutarnjih nacionalnih politika unutar države uz prijetnje o otcjepljenju dijelova njene teritorije učinili su Bosnu i Hercegovinu najsiromašnijom evropskom državom. Nedovoljna briga o povratku izbjeglih i raseljenih lica i porodica na svoja prijeratna prebivališta, stalne prijetnje od novih sukoba, pa i oružanog karaktera, neprincipijelno miješanje Srbije i Hrvatske (potpisnika, a ne garanata Dejtonskog mirovnog sporazuma) u unutarnje poslove njima susjedne Bosne i Hercegovine održavaju ambijent straha kod svih njenih građana, dovode do poslijeratnog iseljavanja stanovnika i porodica u razvijene zemlje svijeta. Time Bosna i Hercegovina, još od 1992. godine, podnosi kontinuiranu depopulaciju i gubi svoje građane svih etnija, u

političkom labirintu „brige“ nacionalnih politika i nacionalnih elita za „kolektivna nacionalna prava i nacionalni suverenitet“. Posljedice su dugoročne naravi i osjećat će se u narednim decenijama 21. stoljeća u svim domenima: politika, međunacionalnih odnosa, ekonomije i sigurnosti u najširem svom značenju.

Literatura

1. Aristotel (1975) *Politika*, BIGZ, Beograd.
2. Breznik, Dušan (1977) *Demografija, analiza, metode i modeli*, Institut društvenih nauka, Beograd.
3. Čekić, S. (1994) *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991–1993*, Bosnica.
4. Čosković, P., Nilević, B., Pelidija, E., Šehić, N., Šekularac, B. (1990) U: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju, Sarajevo.
5. Grebo, Zlata (1975) *Čovjek, rađanje i društvo*, Svjetlost, Sarajevo.
6. Grizold, A., Tatalović, S., Cvrtila, V. (1999) *Suvremeni sistemi nacionalne sigurnosti*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.
7. <http://www.vijeceministara.gov.ba> (pristupili 5. 2. 2019).
8. <https://www.osce.org/bs/mission-to-bosnia-and-herzegovina> (pristupili 5. 2. 2019).
9. Javorović, B. (1990) *Društvene promjene i obrana i zaštita*, Otvoreno sveučilište, Zagreb.
10. Kant, I. (1936) *Vječni mir*, Pregled, Sarajevo.
11. Klaić, B. (1985) *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb.
12. Klause, Liebig (2011) *Migracije iz Bosne i Hercegovine*, FPN, Ministarstvo za ljudska prava 2013/20, Sarajevo,
13. Kovač, M. (2003) *Strategijska i doktrinarna dokumenta nacionalne bezbednosti*, Čigoja štampa, Beograd.
14. *Migracioni profil Bosne i Hercegovine za 2016.godinu (2017)*, Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
15. *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u Bosni i Hercegovini (2013)*, *Rezultati popisa*, Agencija za statistiku BiH, Sarajevo.
16. Wertheimer-Baletić, Alica (1982) *Demografija – stanovništvo i ekonomski razvitak*, Informator, Zagreb.